

פרק טו

פעמי השחרור

בשעה שיהודי קובנא עמדו חדלי אוגים מול גזירת החיסול הסופי, שירדה עליהם ביום ה־8 ביולי 1944, ואחרוני תושבי הגיטו, שלא נשרפו בלהבות ולא נחנקו בעשן שאפף את המלינות, המרתפים ומקומות־המחבוא, הובלו ברכב וברגל לכיוון גרמניה — צעדו מזוינים אחיהם ואחיותיהם הפארטיזאנים בשבילי היערות, ופניהם לעיר מולדתם, כשרק כמה עשרות קילומטרים מפרידים בין מצעד החירות שלהם ובין מצעד החידלון של אסירי הגיטו.

בבסיס המרכזי

עם צאת מיטב כוחות המחץ של הגרודים הקובנאיים לדרום־מערב ליטא השתררה בבסיס אווירה של רגיעה וציפייה לבאות. מלאי הנשק החדיש, מחסני המזון המלאים ומזג האוויר הקיצי השרו רוח טובה בהפוגה שלאחר חודשי האביב, שהיו גדושים מאורעות ופעילות. הפעולות הצבאיות היו מעתה בעיקר סיורים שיגרתיים והטרדת קווי התחבורה הקרובים של האויב, שנהג בזהירות יתירה עד כדי הפסקת השימוש במסילות הפגיעות.

ההפוגה נוצלה ע"י הלוחמים גם לסידורים ולתיקונים בצידום האישי, כדי להתאימו למזג האוויר החמים. אך כבר באמצע חודש יוני 1944 הקיץ הקץ על ההפוגה הקצרה והשקט היחסי שנשתרר בבסיס, וכמה וכמה תופעות בלתי רגילות רמזו על שעת ההכרעה הממששת ובאה.

מדי יום ביומו התדפקו על שערי הבסיס עשרות רבות של שבויים סובייטיים, שגויסו על ידי הגרמנים לצבא עזר, ועתה ברחו אל הפארטיזאנים על מדיהם ונשקם, והתחננו שיקבלו אותם לשורות הלוחמים. רובם היו ממוצא אסיאתי, שהתקשו לדבר רוסית. מחוסר הנחיות ברורות כיצד לנהוג בהם נצטוו הללו למלא שאלונים ולכתוב בפרוטרוט את קורות חייהם, ובינתיים נתקבלו בצורה מסויגת לגדוד. הם נעשו מטרה ללעג ולעקיצות של הלוחמים הוותיקים, שראו בהם בני אדם שבאו ברגע האחרון לזכות "בעולם הבא"⁸⁷. הגרמנים שחששו מפני אופנסיבה קרובה בחזית זו ריכזו כוחות עצומים,

87. עדות פוגאצקי־שמאלי, עמ' 33—34 (תקליט 4). בזמן היציאה מהיערות הוצאו רבים מ"פארטיזאנים" אלה להורג ביריה, לפי רמז של פיקוד הצבא הסובייטי, בעוזן שיתוף פעולה עם הגרמנים (ראה גם ספר הפרטיזאנים היהודים, כרך א', עמ' 156).

חלק חמישי: אחרית

כדי להשמיד אחת-ולתמיד את היחידות הפארטיזאניות שביערות רודניקי, העלולות לשבש להם את דרכי האספקה החיוניים ואף את דרכי הנסיגה. לפי הידיעות עמדו הגרמנים לסרוק את היער בסיוע ארטילריה, טאנקים ואווי-רונים. אווירוני האויב הנמיכו-טוס וחגו מעל לשטח היער, וניסו לאתר את מחנות הפארטיזאנים. מטה הבריגאדה לא היסס. הוא פינה מייד את הבסיסים, ריכז את הגדודים ליד הכפר סאלקי ועשה תוכנית מפורטת להתפצלות מהירה ולפריצת טבעת המצור. לאחר יומיים של ציפייה מתוחה נתברר, שמחמת צורך דחוף להעביר תגבורת לקטעי חזית רופפים הסירו הגרמנים את המצור⁸⁸. גם לאחר שהגדודים חזרו למקומם הוסיפו אווירוני אויב לבלוש אחריהם. על כן הקפידו ביותר על הסוואת המבנים והמיתקנים גם בגדוד "מוות-לכובשים", בפיקוחו של הקומיסאר⁸⁹.

באותו זמן הגבירו את פעילותם גם "הפולנים הלבנים", שמצד אחד ניסו בכל כוחם "ליצור עובדות" בכיבוש כפרים ועיירות שפוגו על ידי הגרמנים, ומצד שני לחצו בדרכים "דיפלומאטיות", שישתפו אותם בכיבוש וילנא והאיזור ברגע שיוחלט על כך.

ב־20 ביוני 1944, 3 ימים לפני שפתחו הרוסים ב"התקפת ויטבסק", הוטל על מחנות הפארטיזאנים שלאורך החזית לפוצץ את מסילות הברזל של האויב. בו בלילה הוצאו מכלל שימוש מאות ק"מ של פסי רכבת בלמעלה מ־1,000 התקפות. השתתפה בכך גם יחידת חבלה מגדוד "מוות-לכובשים"⁹⁰.

באותו זמן יצאה לעבר ליטא היחידה הרביעית של מחנה "מוות-לכובשים" בפיקודו של מפקד הבסיס, קוסטיא סמירנוב, בכבודו ובעצמו. ביחידה היו כ־20 איש, וביניהם 4 לוחמים יהודים — שלושה מהם: א' מוזס, א' וילנצ'וק ומ' וינר. אך ההצלחה הבלתי-משוערת של התקפת הצבא האדום שיבשה את לוח הזמנים של קבוצה זו, ולא הספיקה לפעול ולא-כלום. בסופו של דבר נפגשו עם יחידות הצבא האדום וחזרו לבסיס⁹¹.

המיבצע האחרון: כיבוש רודניקי

בסוף יוני החלו הגרמנים בפינוי מהיר ובהול של משלטיהם בכל הסביבה. על החלל הריק שנתהווה התחרו זה עם זה הבריגאדה הליטאית ו"הפולנים הלבנים". בדרך כלל היה כל הקודם זוכה. אך לפעמים אחזו שני הצדדים במקום אחד, ואז קשה היה למנוע התנגשות.

כך קרה בעיירת המחוז החשובה רודניקי, לאחר שהגרמנים פינוה. מלבד

88. ח' לזר, עמ' 354; פק"ג, עמ' 160.

89. בין השאר נאסר על הבנות ללבוש בגדים צבעוניים, ובמיוחד מטפחות ראש.

90. ספר הפרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 153, וכרך ב', עמ' 627; השוה דיקסון, עמ' 57, 83.

91. עדות א' מוזס, עמ' 24—26 (תקליט 7).

פרק טו: פעמי השחרור

קרבתה של עיירה זו לגדוד "מוות-לכובשים", שסבל רבות מחיל המצב הגרמני שם, הניעו גם נימוקי יוקרה את מפקדת הפארטיזאנים לזכות בכיבוש רודניקי⁹². אולם כשהגיעה לעיירה יחידה של הגדוד כבר עמדו בשעריה כוחות חזקים של "הפולנים הלבנים". בין שני המחנות פרצו חילופי יריות, ובהם נפגע ומת הלוחם ישראל זיג. בגלל עדיפות כוחם של "הפולנים הלבנים" עמדו הפארטיזאנים לסגת, אלא שלפתע הגיעה למקום תגבורת מגדודו של גאבריס, ונפתח מו"מ בין הצדדים.

בינתיים הגיעו גם לוחמי הגדוד היהודי הווילנאי "הנוקם", והם החליטו להתעלם מהמו"מ ולפרוץ לרודניקי בכל מחיר, ביחוד כשנודע להם ש"הפולנים הלבנים" מוכנים להסכם עם הפארטיזאנים, בתנאי שלא יהיו ביניהם יהודים⁹³. לאחר שלוחמי "הנוקם" חדרו לעיירה פינו הפולנים את המקום בלי שפיכות דמים. רק אז נכנסו למקום שאר היחידות הפארטיזאניות, וביניהן גם הקבוצה של "מוות-לכובשים", והשתלטו על העיירה כולה. על הבניינים הונפו דגלים אדומים, ולאחר אסיפה המונית של תושבי המקום שבו הלוחמים לבסיסהם, וברודניקי נשארו משמרות פאטרולים בלבד⁹⁴.

שמחת הניצחון של לוחמי "מוות-לכובשים" הופרה, עקב נפילתו של ישראל זיג. היה זה הקרבן האחרון של הגדוד ביערות רודניקי.

המסע לוילנא

יותר מכל ההודעות על התקרבות החזית בראשית יולי 1944 שימחו את הלב רעמי התותחים העמומים, שהדם הלך וגבר מידי יום ביומו. הציפייה ליום הגדול, שבו ייפגשו עם הצבא הסובייטי, שיתפה את כולם וקירבה לבבות רחוקים. מפקדי הגדודים עמדו בקשר מתמיד עם פיקוד הבריגאדה, דרוכים להוראות.

ב-7 ליולי לפנות ערב ניתנה הפקודה המיוחלת לכל היחידות ביער, וזו לשונה⁹⁵: "הצבא האדום הבלתי מנוצח כבש את וילייקא החדשה ומתקדם תוך קרבות קשים לעבר וילנא, עיר הבירה של הרפובליקה הליטאית. המפקדה הפארטיזאנית העליונה יחד עם מטה הצבא האדום מצווים על הבריגאדה הפארטיזאנית הליטאית ביערות רודניקי לכבוש את עיר הבירה וילנא, שכם אחד עם הצבא האדום המנצח".

92. נסיונות קודמים של הגדוד להשתלט על רודניקי נסתיימו בהצלחה חלקית בלבד (ראה למעלה, פרק יג, "מיבצעים קרביים").

93. עדות א' קובנר, עמ' 16 (תקליט 6), וראה גם ספר הסרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 153.

94. פק"ג, עמ' 160.

95. מתוך ספר הסרטיזנים היהודים, כרך א', עמ' 155; ראה גם מונצ'ונ' סקאס, עמ' 335.

חלק חמישי: אחרית

חיש מהר פשטה הבשורה ביער. מעטים בלבד מן הלוחמים עצמו עין אותו לילה אחרון ביער ולא הצטרפו לתגובות השמחה הספונטאניות, בשירה, בריקודים, בשתייה וביריות באוויר.

ללוחמים היהודים שנסחפו גם המה בחדווה הכללית היה ליל-הוללות זה גם ליל-חשבון-נפש ומשבר קשה. ביטוי להרגשת הפרידה הקשה מיערות העד ברודניקי אנו מוצאים בדברי אחד מהם⁹⁶:

היה מצב-רוח... כולם שמחו. כולם ישנו בחוץ. אך היהודים לא יכלו לקבל את השחרור בלב שלם. כל אחד עשה את חשבון נפשו, לאן הוא הולך ואת מי הוא ימצא, אחרי כל הידיעות [מהגיטו]... אם יתר הלוחמים יכלו לקבל את זה בשמחה, שהרי יחזרו הביתה כגיבורים וימצאו שם את משפחותיהם — הלוחם היהודי מצבו היה שונה. גם הוא ראה את הקץ, אבל בכל זאת לא היה זה הקץ. עוד נכוננו מצבים קשים ביותר...

אור ליום 8 ביולי 1944, עם התחלת ההכנות הקדחתניות למסע שחרור וילנא, הופיעה במחנה כמתגנבת הלוחמת היהודית מהגדודים הווילנאיים, רוז'קה קורצ'אק. בחשאי מסרה לחברי התנועות החלוציות את היראות-הקשר לימים הבאים, לאחר השחרור, ותמקה להביא דבר שליחותה ליחידות אחרות. אכלו ארוחת בוקר אחרונה בבסיס והכל היה מוכן ליציאה. הפקודה היתה להשאיר חפצים ובגדים ולקחת נשק ותחמושת בלבד. כ־20 איש, רובם פצועים וחולים, נשארו במקום בפיקודו של מ"כ תנא קאגאן ובהשגחתן הרפואית של החובשת אניה והאחות גיטה פוגר⁹⁷. הללו עתידים היו להצטרף למחנה היוצאים כעבור שבוע-שבועיים, לכשיתבססו הללו בוילנא המשוחררת. כל הגדודים של הבריגאדה נערכו למסע על ה"קופאנא". מכאן נע הסור זו הפעם הראשונה בסדר צבאי, כשדגלים מתנופפים בראשו. הכפריים יצאו לקבל בלחם וחלב את פני ה"באנדיטים" של אתמול. אף "הפולנים הלבנים" התגודדו בצדי הדרכים והשתאו במיוחד למראה הלוחמות החוגרות נשק. גם פניהם היו מועדות לוילנא. מצעדם לעיר זו היה בעיקר למטרת הפגנה פוליטית. באיזן הוראות מדויקות כיצד לנהוג בהם התעלם פיקוד הבריגאדה מהם, עד שיוקם קשר אלחוטי עם המטה הקדמי של הצבא הסובייטי.

עם כיבוש ירושלים - דליטא

ב־10 ביולי, לאחר שהטור הפארטיזאני צלח את נהר באלטוי-ווקה, קיים המגע הישיר הראשון בינו ובין יחידות הסיור של הצבא הסובייטי. בכניסה למבואות וילנא מצד דרום-מזרח הוטלו על הבריגאדה תפקידי-

96. עדות ב' גופר (גרודניק), עמ' 35 (תקליט 9).

97. עדות ג' פוגר-טורצ'ין, עמ' 13 (תקליט 4).

פרק טו: פעמי השחרור

סיוע מיוחדים⁹⁸ — בקרבות הרחוב שהתנהלו במיוחד על יד אושרוס ואר-טאי⁹⁹, ובטיהור השכונות משרידי האויב, ובשלב מאוחר — בפעולות שיטור¹⁰⁰ ופיטרול¹⁰¹ ובכיבוי שריפות בתוך העיר עצמה, שנכבשה כליל ב־13 ביולי¹⁰², הגדוד "מוות־לכובשים" פוצל לחוליות אופרטיביות לביצוע המשימות הנ"ל. על רשמי הפגישה עם הצבא הסובייטי ועל מאורעותיה של אחת מחוליות הפעולה הנ"ל במשך כ־5 ימים מספר אחד הלוחמים¹⁰³:

היינו כבר כ־20 ק"מ מווילנא. במתנה עבר רחש של ציפייה והתעוררות. עיני כולם צמודות לקטע הכביש, שמשם, לפי השמועה, צריכים להופיע ראשוני החיילים האדומים...

הנה הטאנקיסט הסובייטי הראשון. הוא מאובק ומפויח אך מחייך ומנופף בידו אלינו. הלב מתמלא על גדותיו ורבים מאתנו רצים להת־נשק עמו. מגיעים עוד אנשי צבא ברגל וברכב. מתפתחת שיחה ערה, מכבדים אותנו במאכורקה ומחליפים מחמאות. העינים בולשות ומחפ־שות משהו בפניהם של החיילים, והנה נח המבט על פנים חיוורים ועיניים לחות. "עמך?" — שואל אחד מאתנו. אכן זה חייל יהודי, מוצאו מעיירה קטנה בליטא, משם הספיק לנוס ב־1941, ומשרת כבר שלוש שנים בצבא. עדיין מקווה הוא לפגוש מישהו ממשפחתו ושואל אותנו על הסיכויים. אנו נדים בראשנו ושותקים. מישהו מתייפח. הוא מוריד את תרמילו האישי מעל שכמו ומחלק לנו כל תוכנו. "קחו רחימאים, לבריאות!". לחיצות ידיים, והוא עולה על המכונית ונעלם באופק. בלב כבר אנו ממשיכים דרכנו לווילנא. הנה כבר רואים את פרווריה,

98. פק"ג, עמ' 160. חלקם של גדודי הפארטיזאנים בכיבוש וילנא מתואר בהבלטה בספר הזכרונות של הדיוויזיה הליטאית (מאציאוסקאס, עמ' 342).

99. באיזור זה, באחד הבתים שכונה "הבית הלבן", התבצרה פלוגת צנחנים גרמנים, והחזיקה בו מעמד שלושה ימים רצופים, כשהאש שלה שולטת על הרחובות שבסביבה.

100. הלוחמת הקובנאית ביילה גאנלין ("קאטיושה"), בעמדה בתפקיד שיטור התנועה במבואות העיר וילנא, "הכניסה" העירה את המכונית האזרחית הראשונה, ובתוכה חברי הממשלה הליטאית ויו"ר הסובייט העליון של הרפובליקה הליטאית, יוסטאס פאלאצקיס (פק"ג, עמ' 161).

101. הפאטרולים של לוחמי הגיסו הצליחו לתפוס כמה גרמנים שהתחפשו כאזרחים, וביניהם מרגל חשוב. מיבצע זה צוין לשבח במיוחד ע"י שלטונות הביטחון הצבאיים (עדות א' מוזס, עמ' 27, תקליט 8).

102. הקרב האחרון בווילנא התנהל בסביבות הר־גאדימין. עם הנפת הדגל האדום על ראש המגדל שעליו, נסתיימו הקרבות, והצבא המשיך בהתקפתו בכיוון דרומית־מערבית. מעתה ביצעו הפארטיזאנים בעיקר פעולות טיהור וסריקה באלמנטים עוינים שנותרו בעיר.

103. זכרונות ד' לווי, כ"י, עמ' 13—17; השווה גם מונצ'ונסקאס, עמ' 336.

חלק חמישי: אחרית

בהן מתנהלים קרבות מרים. הלוחמים הווילנאים מנסים לנחש איפה מחופר האויב ולאן יטילו אותנו כתגבורת. לנו לקובנאים אחת היא, איננו מכירים את העיר.

מרה לאן, אני וטאראסוב נקראנו לקצין סובייטי, והוא הטיל עלינו משימת ביטחון. תפקידנו לתפוס עמדה בצומת דרכים ולעצור כל אדם הנכנס העירה. חובתנו גם להתחקות אחרי טיפוסים חשודים, אותם יש למסור בידי הפאטרולים של הקומנדאטורה הצבאית (שוטרים צבאיים). במשך 48 שעות רצופות מילאנו את התפקיד בהתלהבות. בין הנעצרים על ידינו היו חיילים גרמנים שהתחפשו בבגדים אזרחיים... הם היו נפחדים עד מוות והתחננו על נפשם. מי יודע כמה יהודים רצחו אלה? לא יכולתי להירגע. בנקודת איסוף השבויים הבטיחו לי לטפל בהם כמגיע להם.

מזמן לזמן ניגשו לבקרנו קציני הצבא האדום. הם התעניינו בעיקר בדיעות שהוצאנו מפי האזרחים על מחסני נשק ומוקשים שהשאירו הגרמנים.

הנה עומד בפנינו פולני נמוך-קומה, כשעל כובעו מתנוסס נשר מתכת לבן, כנראה איש "הפולנים הלבנים" הוא, או אוהד שלהם. הוא נרעש ומבוהל. טוען הוא, שכל ימיו עזר ליהודים בעיר וילנא, ואפילו נוכל לקבל עליו עדויות. קצין צבא שואל אותו, מה הסמל שעל כובעו. במקום לענות הוא אץ להסיר את הסמל ועומד למעכו בידיו. "איפה הכבוד שלך?" — מרעים עליו הקצין בקולו — "סמל אין מסירים! אני מוכן עבור הסמל שלי (וכאן הוא מצביע באצבעו על הכוכב המחור משעל כובעו) להילחם, ואפילו להקריב חיי". הפולני המבויש מחזיר את הסמל ומבקש שיניחוחו. אני מתנגד. אנו מצוויים עליו לשבת על הארץ, עד שיתאספו עוד כמה עצורים, כדי שנובילם ביחד לנקודת האיסוף.

אותו זמן עדיין נמשכו הקרבות. הפצצות כבדות של התותחים והאוויריה בוצעו לנגד עינינו. בקושי נעתרו להפריש לנו כמה מנות קרב. התפקיד התחיל כבר להימאס. כמה נכסף הייתי להיות אותו זמן בצוותא עם השאר, שבוודאי נמצאו אז במרכז העיר חכו להשתתף בקרבות הרחוב.

אף התפקיד החדש שהוטל עלינו לא קסם במיוחד, והוא: שמירת מחסני המזון של הצבא הגרמני ושל ה־אֶס־אֶס (ברחוב פוהוליאנקה) מפני שוד וגניבות. האוכלוסים האזרחים, הרי לא היו קשיים אתם. די היה שתרים קולך או נשקך, והלה ירים ידיו ויחזיר הכול למקומו. ואילו עיקר הפורצים היו חיילי הצבא האדום בלי הבדל תפקיד ודרגה. היו מטפסים על קיר החומה וקופצים ממנו, כשעל גבם ארגז יינות משובי

פרק טו: פעמי השחרור

חיים שהשאירו הגרמנים. הפארטיזאנים לא ידעו "חכמות" וירו באוויר והזהירו אותם, אך ללא תועלת. "כלום תעיז לירות בי בגלל כמה בקבוקים עלובים, שבין כך רק המיליציונרים בעורף ייהנו מהם?" — טוען בלהט חייל איש ה"גווארדיה", ובשעת מעשה פותח במחי יד את חולצתו ומגלה את חזהו החשוף: "תירו בי אם אתם מסוגלים לכך!". והנה מופיע מאיור כשחזהו עטור מדאליות. לדבריו הוא מתבייש להתווכח אתנו ולגרום שנצטרך לירות אפילו באוויר בגלל לגימה. זה לא נאה לו. הוא נאנח: "אנא תנו לי להיכנס, אשתה במקום — ואצא!", הוא מבטיח חגיגית על דברתו, דברת קצין סובייטי.

לא היה לנו עניין מיוחד למנוע בעד לוחמים להתענג כאוות נפשם, והוויכוחים אתם היו רק למען "הסדר הטוב". יותר גרוע היה העניין עם השיכורים, שלא ידעו גבול. כמה מהם היו סרוחים על האדמה, משתוללים בקולי קולות. מתוך המלל והלהג שבפיהם קלטתי את האימרה הידועה: "הך ביהודים הצל את רוסייה". אוזניי צללו. לא רציתי להאמין. בעזרת כמה פארטיזאנים גררנו את גיבור המלל מהחדר והשלכנו אותו החוצה. הייתי המום, מנסה לשחזר את מלמוליו. ושמא זו טעות? .. נטלתי רשות לבקר בבסיסנו החדש, במרכז העיר ברחוב דידז'לי. לשעבר היה כאן מוסד לילדים קטנים ע"ש אדם מיצקייביץ'. שם מתרכז גודונו.

הלוחמים היו שקועים ב־2 תפקידים עיקריים: הוצאה לפועל של פסקי דין־מוות לאלה ששיתפו פעולה עם האויב, ותפיסת רכוש ציבורי או פרטי שנשדד ע"י האוכלוסיה. טוביה פרידמאן שעמד על יד שער המוסד ארב לכל ליטאי או פולני, שעבר ברחוב עם חבילה. במשך היום נצטבר בחדר מלאי גדול של חפצים שונים, שהוחרמו על ידי הזקיפים. בערב ערכנו חינגאות. עליי הוטל להביא את היינות והמטעמים ממחסני ה־אֶס־אֶס שעליהם הופקדתי. הפעם שתו כולם. כדי לכסות על המבוכה שבלב סיפרו בדיחות ושרו. אחרים סיפרו ממאורעות היום... מספר האחד: שלוש פעמים הובלתי היום להורג טאטארי, ששיתף פעולה עם הגרמנים. כשהייתי כבר קרוב לבצע את פסק־הדין קיבלתי פקודה לחזור למטה, כדי לחקרו שוב. הלה, כנראה, חש בזאת, אך לא ניסה לברוח, ורק עיניו האלכסוניות דיברו אלי. חשבתי שדעתי נטרפת עלי. בפעם השלישית נרמז לי שפסק־הדין הוא סופי... שני מספר: תוך פעולת סריקה ברחוב נתקלתי באשה חסרת העודות. כבר אמרתי להובילה לנקודת איסוף העצורים לחקירה, והנה שמעתי שהיא ממלמלת בידיש "אוי ויי איז צו מיר" (אוי ואבוי לי). בקושי הצלחתי להוציא מפיה שהיא יהודייה. עדיין פחדה לגלות זהותה, לאחר חודשים של סיוטי רדיפה. — מישהו תיאר פגישתו עם בת דודתו, מהניצולות

חלק חמישי: אחרית

המעטות של גיטו וילנא, שהוחבאו זמן רב בארכיון העירוני ע"י ליטאי, מחסידי אומות העולם.

אכן יום גדוש מאורעות ורשמים, אך בעיקר תהינו: מתי נגיע לקובנא, ואת מי נמצא שם? שאלה זו לא נתנה מנוח וקשה היה להי-רדם.

הגדוד "מוות-לכובשים" בהתפרקותו

חוליות המיבצעים שפעלו בעיר סיימו תפקידן. הגדוד הלך ולבש צורה אור-חית. המשמעת הצבאית נתרופפה ולא היה מי שישים לב לכך. ברל קוט נפצע בעינו, בידו וברגלו ברימון יד, שהתפוצץ מאליו בשעה שהלה גמגם. במצב של חוסר הכרה ומתבוסס בדם הובל לבית החולים הקרוב, כשחבריו לנשק מלווים אותו¹⁰⁴. באפס מעשה היו הלוחמים משוטטים במשך היום ברחובות ומחפשים קרובים ומכירים בין החוזרים מברית-המועצות. פגישות מפתיעות ברחוב נעשו לעניין של יום-יום. הלכו ונתרבו היהודים שיצאו מהמחבואים. הגיעו אנשי צבא ופקידים יהודים, שבשעתו הצליחו להימלט לפנים רוסיה. בפי כולם אותה שאלה: שמא הכרתם את פלוני בן משפחתי? דמעות גיל התערבו בדמעות ייאוש. גם הסופר איליא ארנבורג בא. הוא הצטלם עם הלוח-מים היהודים וגילה התעניינות רבה בסיפוריהם¹⁰⁵. לפי פקודה מיוחדת מסרו גם הלוחמים היהודים את נשקם, שהושג בשעתו במאמצים עליונים בגיטו קובנא. ביטוי לרגשות הבדידות וחוסר האונים לאחר פירוק הנשק ניתן בעדור תה של לוחמת אחת¹⁰⁶:

התהלכנו בהרגשה כבדה מאד... כל זמן שהייתי פארטיזאנית מחזיקה בנשק ולא ידעתי אם אשאר בחיים, לא חשבתי על יום זה. וכשמסרנו את הנשק וראינו את הרחובות וראינו את התורבן מה שעשו מאתנו — היתה זאת הרגשה קשה מאוד. היינו מבוהלים ממש...

אכן, מסירת הנשק סימלה ללוחמים את אבדן המעמד המוגדר, שהקנה להם עד כה מידת-מה של ביטחון והרגשה של השתייכות למסגרת מסוימת. ובעוד שהלוחמים הלא-יהודים הצליחו רובם לחזור למקומותיהם לצמיתות או לחופ-שה זמנית¹⁰⁷, עדיין ראו עצמם הלוחמים מגיטו קובנא כארעיים בוילנא.

104. קוט שכב בבתי חולים צבאיים במשך 8 חודשים ועבר 5 ניתוחים. הוא הועבר למוסקווא ואח"כ חזר לוילנא. כיום הוא חי בארצות הברית (השווה "דבר" מס' 6098, מיום 25 באוגוסט 1945).

105. השוה איליה ארנבורג, "דער וועג קיין דייטשלאנד", אייניקייט, מס' 30 (90), 27 ביולי, 1944.

106. עדות מ' פוגאצקי-שמאלי, עמ' 34 (תקליט 10).

107. כך למשל הצליח הקומיסאר דווידוב להסתלק למוסקווא מייד עם שחרור קובנא. כנראה חש הוא, שעומדים להגיב על התנהגותו ביער כלפי הלוחמים היהודים. ואמנם כמה מהלוחמים היהודים זממו להיפרע ממנו בהזדמנות גאותה (עדות א' מוזס, עמ' 21, תקליט 6).

פרק טו: פעמי השחרור

מידי יום ביומו עקבו אחרי החדשות מהחזית, והעמידה הממושכת של הצבא הסובייטי לפני קובנא הדאיגה אותם. בינתיים לחצו נציגי מוסדות הממשלה, הצבא והמשטרה בלי הרף על מטה הגדוד לספק להם כוח-אדם מתאים לתפקידים מיוחדים ולהפעלת השירותים האזרחיים. בדרך כלל נאותו להצעות אלה אותם בני קובנא, שכיבוש העיר לא היה בו משום נחמה בשבילם, כי משפחותיהם כבר לא חיו עוד לפני בואם ליער. חלק מהם גויסו למיליציה. אלה שידעו שפות והיו בעלי השכלה מתאימה הופנו לעבודות תרגום במוסדות הביטחון הצבאיים והאזרחיים (אן-קאו-ודָה). אחרים נתקבלו למוסדות כלכליים.

קוסטיא, מפקד הגדוד, נפרד מן העוזבים. רבים מהם קיבלו ממנו מלבד האישור הרשמי (תעודה פארטיזאנית), גם תעודת הישגים, שתשמש המלצה לכל אשר יפנו. למתגייסים למיליציה העניק כלי נשק מובחרים, ולאחראי על האורווה, מאיר טיינוביץ, נתן את סוסו האביר. השאר שלא ביקשו "סידור", השתכנו בצוותה בדירות שונות בעיר, וחיכו שתיפתח הדרך לקובנא. רובם היו בעלי משפחות, שקיוו שעוד ימצאו מישהו בעיר, או נשים נשואות שבני זוגן עדיין היו שוהים בפשיטות בדרום-מערב ליטא, ולא היתה שום ידיעה מהם. אלה גם אלה "ישבו על התרמילים" וציפו לאות מצד מערב.

ביערות נאליבוק

מכיוון ששטחי בילורוסיה נתפסו בידי הרוסים מייד בתחילת התקפת-ויטבסק, זכו מחנות הפארטיזאנים המרובים שביערות נאליבוק להיות ראשונים לשחרור, לפני חבריהם לנשק ביערות רודניקי וביערות ליטא. כאמור, היו שם ארבעה מגיטו קובנא: אלתר פייטלסון, יענקל קאוזה, אידל שרמאן ויוסף רוזין, שהצטרפו בשעתו לגדודים היהודים שביערות נאליבוק. עוד ב-21 ליוני, כלומר יומיים לפני התחלת ההתקפה הגדולה, השתתף אלתר פייטלסון במסגרת הגדוד של מאיור שוסטאקוביץ, בהכאת חיל המצב הגרמני במולודצ'נא, ואילו יענקל קאוזה לקח חלק במיבצע הגדול של פיצוץ פסי-הרכבת שבו השתתפו כל היחידות הפארטיזאניות, כאמור למעלה¹⁰⁸. על היציאה מהיערות והפגישה עם הצבא האדום מספר אחד מן הארבעה¹⁰⁹: ... הימים האחרונים היו גוראים. בלילות היו יריות... המפקד היה פצוע קשה. את הפצועים שמו על העגלות והלכו לכיוון מינסק. היתה דרך אחת. באנו לכביש, ופתאום ראינו מרחוק חיילים. תחילה חשבנו שאלה גרמנים, אך נתברר שזו היתה פלוגת סיירים מן הצבא האדום.

108. פ"ק "ג, עמ' 159—160.

109. עדות יוסף רוזין, עמ' 36—37 (תקליט 8).

חלק חמישי : אחרית

נאמו נאומים וחלקו לנו מחמאות. המשכנו כך עם העגלות ובדרך פגשנו הרבה חיילים... פגשנו יהודי, קצין גבוה, והוא אמר לנו שהוא ישלח מחר שיירה של 40 מכוניות ריקות למינסק. זו היתה שטות מה שעשינו, כי היו לנו עגלות וסוסים. השארנו הכול שמה, עלינו על המכוניות ונסענו למינסק. שם הסתובבנו רעבים, כי לא היה מה לאכול.

מכיוון שהיו בודדים בעיר זרה וחרבה לחלוטין, ללא שום ידיעות על חברי-הם ביערות רודניקי, ומכל שכן על הגעשה בגיטו, התגייסו הארבעה לצבא הסדיר, כדי להתקדם עם הטורים המתקיפים לכיוון ליטא¹¹⁰.

ביערות קיידאן

בין מאות היהודים, שציפו בכליון עיניים ביערות ליטא לבוא הצבא הסובייטי, היו כעשרים גברים ונשים, שברחו בשעתו ממחנה העבודה שע"י קיידאן ושוטטו מזוינים ביערות הסביבה¹¹¹. הקבוצה שכינתה עצמה "קבוצה ב" עשתה בעיקר למען קיומה, ולא אחת גסתייעה במקשרים ליטאים, כדי להתחמק מידי גרמנים שביקשו להשמידה.

לאחר 9 ביולי 1944, כשחיסלו את שארית מחנה העבודה בקיידאן ו-40 העובדים היהודים שהיו בו הוחזרו לגיטו קובנא כדי להעבירם יחד עם יהודי הגיטו למחנות ריכוז שבגרמניה, החלה קבוצה זו בפעולות מיוחדות, בהשפעת התקרבותו של הצבא הסובייטי למקום. מספר ראש הקבוצה הזאת¹¹² :

הצלחנו להיכנס לאיזה מקום, ושם הדפיס פ.ס. על מכונת כתיבה כרוזים לכל תושבי הכפרים, להתקומם נגד הגרמנים. זה היה כבר ב-15 ליולי 1944. גם הדפסנו לעצמנו תעודות. חששנו שכאשר נשחרר ונהיה בלי שום קשר, מי יודע איך נעמוד בפני חייל רוסי, האם הוא יאמין במשהו?.. שלא יגידו: איך נשארת בחיים? לכל הפחות צריך להראות לו משהו. תעודה כזו עוד נמצאת אצלי...

אז כבר התחילו הימים שהחזית הלכה וקרבה. מגע עם קיידאן לא היה לו שום ערך. כדי להתקומם ולעשות איזה פעולה נגד הגרמנים, לא היה לנו חומר נפץ וגם לא היה לנו הרבה נשק. ואז נשארה לנו דאגה אחת בלבד — איך לעבור את הצרה הזאת. כבר שמענו את יריות החזית. שבוע ימים היינו מוחבאים ביער, וכל הכדורים משני הצדדים עברו מעל לראשינו. לא יכולנו להוציא את האף ולעשות משהו...

נדמה לי שזה היה עוד ב-6 ביולי, אז דיברנו בינינו שיותר מ-3

110. באחת ההפגזות של האויב נהרג יענקל קאוזה בחזית הבילורוסית השלישית, שם מילא תפקיד מתורגמן במטה של יחידת-שדה.

111. ראה למעלה, פרק ט.

112. עדות י' גרטנר, עמ' 40 (תקליט 10).

פרק טו: פעמי השחרור

חודשים לא נסבול. ואח"כ לא ידענו כל כך בדיוק מה המצב... בערך כ"ד ק"מ מאתנו נתעכבה החזית, ואנחנו לא יכולנו לזוז לא לכאן ולא לכאן. היו מקרים ששמענו שבאו גרמנים, אולי כ"ד 50 מטר מאתנו. הם לא ראו אותנו. הם היו אולי כ"ד 50—60 איש. הקימו עמדות ותותחים ושמענו קולות: "אש 150"! ומה זה "אש 150"? פשוט מאוד, 150 מטר, ואנחנו היינו באמצע. כל הגויים ברחו מבתיהם. והגוי שלנו בזמן שהוא ברח, גם הוא ניגש אלינו והוא בכה: מי יודע מה שיהיה אתכם. אתנו יהיה — הוא אומר — מה שיהיה עם כל הגויים, אבל אתכם? והוא בכה. גוי כזה. אפשר להגיד — צדיק הדור. ב"ד 29 ביולי, בערך בשעה 10 בלילה שמענו שירים רוסיים, וכבר ידענו שאנחנו משוחררים. אבל ידענו גם כן שאנחנו בחזית. ואסור לצאת בלילה אפילו אל הרר-סים, ולכן חיכינו למחרת היום, 30 ביולי, ואז ניגשנו ל"שטאב" של הרוסים. כמובן, הם נהגו אתנו כפי שנוהגים עם אחרים. הם מאד התפעלו שאנחנו עוד מראשוני הפארטיזאנים בליטא שנתקלו בהם. הם לקחו מאתנו את כל הנשק... הקאפיטאן אמר לנו: — אתם משוחררים, עכשיו נשק לא נחוצ לכם... ואז אחרי כמה ימים של גלגולים לפי הוראות של המטה הרוסי... באנו לקיידאן. שם נפגשנו עם רבקה לוויט, שהיתה אצל פטקה¹¹³, עם אברמלה וינר, גרישקה בירמאן ואביו, פאניה ויסליצקי ועוד חברים. לכל אחד היה משהו לספר...

הפלוגה הקרבית

באמצע יוני מלאו 45 ימים לצאת "הפלוגה הקרבית" מהבסיס למסע פשיטותיה על אדמת ליטא. לפי ההוראות שניתנו למפקדה טרם צאתה, היה עליה לשוב לבסיס באותו זמן. אך התקפת ויטבסק והפינוי הגרמני שהחל עוד לפני שישבו את לוח הזמנים, ולכן שוגרה משלחת בת 3 אנשים לבסיס לבקש הוראות נוספות. אולם עד שהספיקו הללו לעשות את שליחותם נמצאה הפלוגה בתוך גייסות גרמניים נסוגים, והחזרה לבסיס יצאה מכלל אפשרות. על פעילותה האינטנסיבית של הפלוגה בשבועות האחרונים, פגישתה הדראמאטית עם הצבא הסובייטי ב"ד 24 ביולי וכניסתה החגיגית לעיר וילקומיר המשוחררת, מספר אחד מוותיקי לוחמיה¹¹⁴.

רכשנו לעצמנו מקלט ראדיו והיינו נושאים אותו אתנו לכל מקום. שמענו על התקפה רוסית חזקה. ההתקפה קיבלה ממדים גדולים וההתקדמות של הצבא האדום היתה ממש לידינו. בהגיענו לזמן שהיה עלינו

113. פטקה היה מפקד קבוצת הפארטיזאנים "א" ובה ג"כ נמצאו כמה יהודים, שברחו ממחנה העבודה בקיידאן — קירא סולסקי, רבקה לוויט ואחרים (ראה למעלה, עמ' 245).

114. עדות ח' גלעין (גכטל), עמ' 42—44 (תקליט 14).

חלק חמישי: אחרית

לחזור... חישבנו, שאם נתחיל לחזור עלולים אנו להישחק על ידי שני הכוחות.

לא קיבלנו כל הוראות. לא היה לנו שום קשר עם הבסיס או עם מקום אחר, שיכול לכוון אותנו. כשהגענו למרחק 15—20 ק"מ מערבית מווילקומיר... התחלנו להרגיש בנסיגת הכוחות הגרמניים. ראינו בפועל שהחזית מתקרבת — מתחו כבלים, חפרו עמדות. ממש הוקפנו ע"י הגרמנים...

אנחנו לא נתנו להם מנוח: היינו מחבלים להם בכבל הטלפוני, חותכים ממנו כל פעם כ־200 מטר. התקפנו בעצם היום וכבר שלטנו על האיזור הזה. בעצם היום יצאנו לדרכים. אז התחילו לברוח לגרמניה הליטאים משתפי הפעולה והשוטרים. גרמנו להם אבידות... היה לנו מזל, ותמיד התחמקנו מידי הגרמנים. היינו עוברים והם לא היו מרגישים בנו... ב־24 ביולי נפגשנו עם הצבא האדום, לא רחוק מווילקומיר, על יד העיירה שירווינט, ששם פעלנו כל הזמן. בלילה האחרון לפני שנפגשנו עם הצבא האדום, יצאנו למארב והתקפנו שיירה גרמנית. בתוך ההתקפה הזאת שמענו דיבור רוסי. היינו כבר בספק רב אם לא התקפנו את הצבא האדום. אח"כ נתברר שבאמת לא טעינו. היו אלה רוסים ששיתפו פעולה עם הגרמנים, והם היו המאסף. הם הלכו עם כל מיני דברים שנשאו בעגלות. נוכחנו לדעת שלא טעינו בכתובת.

אני חושב, שפעולות הפלוגה הקרבית בזמן שהותה בליטא היתה די רבה. איני יכול עכשיו למנות את כל הפעולות¹¹⁵. בכל אופן, בזמן כיבוש וילקומיר צוינו על ידי כובשי העיר, במיסדר חגיגי שהתקיים שם, כקבוצה שסייעה לכיבוש. ציינו אותנו לשבת. עמדנו במיסדר הצבאי יחד עם כולם. לחלק מאתנו היו סמלים. אנחנו השגנו מעט לבוש אצל החיילים שנפגשנו אתם, ופרקנו מעלינו את כל השרידים של הלבוש הגרמני, מפני שכבר היה מסוכן להלך בלבוש גרמני. זה היה מעורר חשד, וכל חייל רוסי שהיה נשק בידו, יכול היה להרוג מרחוק...

גדוד ולאדאס בארונאס

הגדוד "ולאדאס בארונאס", ששכן בביצות דרום ליטא והיה מרוחק יותר מזירת המאורעות הגדולים שהתרחשו עם שחרור ליטא, הגיעה בשורת "הסוף" אליו במאוחר יותר.

על חוויית התקופה האחרונה בגדוד זה מספר אחד מלוחמיו¹¹⁶:

115. מיבצע רביחשיבות של "הפלוגה הקרבית" בתקופה זו היה, פיצוץ גשר ליד וילקומיר, והשמדת 2 טאנקים של האויב ומספר רב של שיירות שנסוגו מהחזית (פ"ק"ג, עמ' 157).

116. עדות מ' יצחקי (גלבטרונק), עמ' 40—41.

פרק טו: פעמי השחרור

... נסיגת הגרמנים התחילה בצורה בולטת, ואנחנו יצאנו לילה-לילה לשים מוקשים על הדרכים או להתקיף שיירות...¹¹⁷. הפגישה עם הצבא האדום היתה דראמטית מאוד, כי הם הפגינו אותנו. זה היה בגלל טעות של המפקדים שלנו, שכן גם הגרמנים נכנסו ליערות, ואנחנו לא ידענו על כך. באותו לילה חזרה קבוצה שלנו מפעולה של רכישת אוכל, והיו ביניהם כאלה שהיו בתלבושות של גרמנים. הם עברו גשר, וכנראה הרגישו בהם הסיירים של הצבא האדום, ואז התחילו להפגין בצורה קשה מאוד את השטח הזה... ההפגזה נמשכה כשעה, לבסוף נצטוו שני אנשים, שידעו לשחות היטב, לעבור את הניימן. הם עברו בסכנת מוות, כי ירו עליהם. כשהגיעו לצד השני נשתתקה ההפגזה. התחלנו לעבור לצד של הרוסים, ונפגשנו עם הצבא הרוסי.

קיבלו אותנו בהתלהבות... היינו משוחררים שבוע ימים, לא עשינו שום דבר. השתעממנו מאוד ודרשנו איזו שהיא עבודה, או להשתתף בקרבות, כי אז היתה החזית באותו מקום. הגרמנים התבססו מהצד השני של הניימן, והמפציצים הגרמניים היו הורסים כל גשר בנוי. אבל, כנראה, הפקודה של מפקדת הצבא היתה שלא לקחת אותנו לעבודה עדיין. גם לא קיבלנו אוכל, אלא כל אחד קיבל באופן אישי מהחיילים הרוסים, שנתנו בחפץ-לב וחילקו אתנו את האוכל שלהם. אחרי שבוע ימים היו בדיקות רבות בין הפארטיזאנים. כל אלה שהגיעו אלינו בזמן האחרון, או שהיו בשבי וברחו מהשבי והגיעו אלינו, או ששירתו קודם בצבא הגרמני — את כל אלה לקחו לצבא. רבים מאלה ששירתו בצבא הגרמני לקחו אותם תיכף-ומייד לפלוגות עונשין... את היהודים לקחו לעשות סריקות נגד הגרמנים. עשינו את העבודה הזאת בהתלהבות רבה, ומספר גדול של גרמנים תפסנו... אח"כ התחילו לשלוח אותנו בחזרה לכיוון הצפון, והוציאו לנו כל מיני תעודות פארטיזאניות.

לוחמי "קדימה" נכנסים לקובנא

כחודשיים וחצי פעל גדוד "קדימה" בפיקודו של קאפיטאן צייקא ביערות קאזלורודא. כשנתקרבה החזית נתברר, מה טעם העבירו את גדודי הפארטיזאנים לאיזור זה. כאן עברו כמה קווי תנועה חשובים ביותר (כגון מסילת הברזל מינסק—וילנא—קובנא—קניגסברג—ברלין, וכביש לנינגראד—דווינסק—קובנא—קניגסברג), שהגרמנים ועוזריהם השתמשו בהם בנסיגתם. מתוך הבסיסים הארעיים שבאיזור היערות הנחיתו גדודי הפארטיזאנים מהלומות

117. בעצם ימי נסיגת הגרמנים פוצצו החבלנים פ' קליאצ'קו, י' יואלס, מ' דייק, י' ליפשיץ וש' שילין את הגשר בכביש קאפצ'אמאסטיס—גרודנא, ועוד גשר על נהר מאריסא (פ' ק"ג, עמ' 156).

חלק חמישי: אחרית :

מוחצות על השיירות הנסוגות, בלי שאלה יעשו ניסיון של ממש להתגונן¹¹⁸. מלבד גדוד "קדימה" וכמה קבוצות פארטיזאנים ליטאים פעלה באיזור זה גם קבוצת לוחמים מגיטו קובנא, שכינתה עצמה "קוצ'ארגין"¹¹⁹, בשיתוף פעולה עם יחידת צנחנים סובייטיים במקום.

לוחמי "קדימה" הטרידו באופן מתמיד את קו הרכבת קובנא—מאריאמפול, הקימו מחסומים על הכבישים והפריעו את נסיגת הכוחות הגרמנים על הנהר ניימן. מ"כ שמעון בלוך וכיתתו קבעו בסיסם על שפת הנהר, לא הרחק מהעיירה סרדזיוס, ומכאן היו משמידים משוריינים ורכב גרמני שניסו לצלוח את הנהר¹²⁰.

בשבועות האחרונים קיים גדוד "קדימה" מגע הדוק ביותר עם יחידות צנחנים וסיירים של הצבא הסובייטי, ויחד העבירו פרטים מדויקים לאוויריה הסובייטית על מטרות אסטרטגיות של האויב שיש להפציצן. בימים האחרונים נספו הלוחמים ח"ד ראטנר ויענקל לוי בדרכם לתפקיד פוליטי מיוחד, שהוטל עליהם ע"י המפלגה הקומוניסטית¹²¹.

לאחר הפגישה עם הצבא הסובייטי צעדו לוחמי "קדימה" לקובנא. לעומת 60 הלוחמים שמנה הגדוד בצאתו מהבסיס שביערות רודניקי, נכנסו לעיר קובנא, שזה עתה שותררה, 137 לוחמים, ובראשם מורה הדרך, שהנחה את הגדוד בכל מסעותיה, נחמיה אנדלין.

להלן תיאור עלילותיהם של לוחמי "קדימה" בתקופה האחרונה, וכניסתם לקובנא המשותררת¹²²:

היינו יוצאים למחסומים ולמארבים, והגרמנים היו רצים בודדים, כי רק אנשים בודדים ומכונניות בודדות יכלו לעבור את היער. הם היו מנסים להתפרץ דרך היער, כנראה משום שמקומות אחרים היו חסומים או שהיו עמוסים, והם רצו למהר, וכאן היינו מקבילים את פניהם¹²³. המעניין הוא שקיבלנו אז נשק, שהוצנח אלינו מיערות רודניקי. קיבלנו את המרגמה המפורסמת שהיתה לנו ביערות רודניקי...

118. בין הפקידים הליטאים הבכירים משתפי הפעולה עם הנאצים, שנתפסו בנסיבות אלה, היה מפקד שירות הביטחון הליטאי "סאזגומאס", י' מאטולאוויצ'וס (פ' ל"ח, 10, עמ' 12—15). 4 אנשי גסטאפו לבושי אזרחית, שברחו מווילנא, נלכדו בידי כיתת שמעון בלוך (פ' ק"ג, עמ' 161).

119. ביניהם היו בנצל פרייס, לולה ואירנה ברמאן, אברהם רוזן, שמואל דייך ואחרים (פ' ק"ג, עמ' 127, 129). לפי ידיעות שלא אושרו היה מפקד קבוצה זו ירחמיאל ברמאן (פ' ל"ח, 10, עמ' 12).

120. פ' ק"ג, עמ' 159. 121. שם, עמ' 161.

122. עדות ג' שפר, עמ' 33—34 (תקליט 8).

123. פעולות מיקוש שיטתיות בדרכים ביצעו, בין השאר, הלוחמים ש' ורשבובסקי, ב' שטרן ופ' סאדובסקי. במיוחד התמחו בלכידת טאנקים בעזרת מנגנון מיקוש מיוחד, שכונה "מלכודת עכברים" (פ' ק"ג, עמ' 162).

פרק טו: פעמי השחרור

כבר ידענו שהרוסים מתקדמים, ולא רק ע"י הראדיו, אלא גם על ידי ההתפוצצויות, כי הפציצו את הכבישים ואת פסי-הרכבת, כפי שאנחנו הדרכנו אותם. ממש מעל הראש היו מפציצים. מלבד זה התקרבו רעמי התותחים, וגם זה העיד על התקרבות החזית... באחד הימים ראינו את הרוסים... אז ארזנו את כל החפצים שלנו, קיבלנו עוד נשק שהצניחו, לקחנו עגלות ויצאנו מהיער לעבר קובנא... נפגשנו עם הצבא האדום, והיתה זאת פגישה לבבית. הם לא עשו רושם כביר, אבל לבבי מאוד. הלכנו בדרך והיו לנו פגישות מעניינות. רכב איזה חייל סובייטי ושאל: מי אתם? עניתי לו: יהודים. אז הוא הכה במגלבו על ראשי. רצינו לדפוק אותו, אבל הוא הסתלק, והרוסים התערבו בזה ולא נתנו לנו. אח"כ כשהתקרבו כבר לקובנא, ישבנו לנוח. ניגש אלינו בחור אחד שחור, בעל שפם, והתחיל לדבר אתי יידיש. בחור שגדל בברית המועצות, ובכל זאת הרגיש איזה צורך לדבר יידיש. הגשר היה מפוצץ וחיכינו כמה שעות עד שהובילו אותנו עם המעברה, ונכנסנו מסודרים ובשירה לקובנא...